

TÜRKÇE'NİN MORFO-SENTAKTİK YAPISININ FONOLOJİSİNE ETKİLERİ

Dr. Efrasiyap GEMALMAZ*

Bütün doğal dillerde olduğu gibi Türkçe'de de dil öğeleri iki temel sınıfta toplanır:

- 1- Geleneksel dilbilgisinin, **kök, köken, gövde, kelime grubu, cümle** gibi adlar verdiği öğeleri içeren **anlam öğeleri** sınıfı,
- 2- Yine geleneksel dilbilgisinin, **yapım eki, çekim eki, edat** gibi adlar verdiği görev öğeleri sınıfı.

İletişimde anlam ilişkileri bu iki sınıf öğenin birlikte kullanılmasıyla belirtilir. Bu birlikte kullanma işlemine "**dilin sentaksı** (öge dizimi)" ve kullanımı düzenleyen kurallara da "**dilin sentaks kuralları**" denir.

Gerek anlam öğeleri gerek görev öğeleri –ses düzeyinde– aynı fonetik ve –harf düzeyinde– aynı grafik işaretlerin oluşturduğu, "**kod alfabesi**" dediğimiz kapalı listelerin –yani bir dile ait sesler kümesinin ve harfler kümesinin– öğelerinin dilin öngördüğü şekilde kullanılmasıyla üretilir.

Kod alfabesinin öğelerinden her biri, diğerlerinden, sınırlı sayıdaki **ayırıcı özellik**lerden bir ve birkaçını yapısında bulundurup bulundurmamasıyla ayrılır. Fonetik dilin tasvirinde bu ayırıcı özelliklerden her birine "**fem** (*phème*)" adı verilir. Bir /a/ fonemini /b/ foneminden ayıran özelliği, vokal olması; /e/ foneminden ayıran özelliği, kalın (artlı) olması; /i/'den ayıran özellikleri ise hem kalın hem de geniş olması; /ü/'den ayıran özellikleri ise hem kalın hem geniş hem de düz olmasıdır. Karşılaştırılan fonemlerin sayısı arttıkça bu özelliklerin sayısının da artacağı kolayca görülür. Ancak, bir an için Türkçe'de bu ayırıcı özelliklerin on tane kadar olduğunu düşünürsek, bu dil için

* Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Öğretim Üyesi

$2^{10}=1024$ değişik fonetik birim tayin edebiliriz. Bu doğal diller için oldukça büyük bir sayıdır. Yapısı ve gelişmesi bakımından hiçbir doğal dil –pratikte yol açacağı algılama güçlükleri yüzünden– bu kadar değişik fonetik birime gerek duymaz. Bu bakımdan daha başlangıçta belli bir dil içerisinde belli ayırıcı ses özelliklerinin belli durumlarda **yansız** (nötr) sayılması ve en azından iletişim değeri olmayan kişisel ve sosyal davranışlara bırakılması öngörülmüştür.

Türkçe, sentaksında, "**belirten/niteleyen öge; bir anlam ögesi ise belirttiği/nitelediği anlam ögesinden önce, bir görev ögesi ise belirttiği/nitelediği anlam ögesinden sonra getirilir.**" kuralına uyar.

Bu kurala göre –özel kuralları olan ve **izomer** yapıların oluşturulmasını sağlayan **sıra değiştirme** (permutation) olayları bir yana– belirten durumundaki isimler ve sıfatlar, belirttikleri/niteledikleri isimlerden; zarflar, niteledikleri zarf, sıfat ve fiillerden önce getirilirken; ekler, ekleşmekte olan edatlar ve anlam ağırlığını yitirerek görev ağırlığı kazanan anlam ögeleri daima sonra getirilirler.

Anlam ögeleri sınıfı her dilde ulaşılan kavram sayısına bağlı olarak gerek yapıma gerek alınma yeni ögelerle kolay ve çabuk kalabalıklaşır. Buna karşılık, kavramlar arası ilişkilerin çok sınırlı olması görev ögeleri sınıfında öge sayısının artışını güçleştirir.

Bir ögenin bilgi taşıyabilmesi için kod içerisinde belli bir yerde bulunma ihtimalinin 1'den küçük, 0'dan büyük olması gerekir. Bir ögenin bir yerde bulunma ihtimali arttıkça, yani 1/1'e yaklaştıkça taşıdığı bilgi yükünün azaldığı; yine bir ögenin bir yerde bulunma ihtimali azaldıkça taşıdığı bilgi yükünün arttığı bir gerçektir.

Bir metnin yapısında yer alan anlam ögelerinin kullanılma sıklığı, görev ögelerinin kullanılma sıklığına göre daha azdır. Bunun böyle olduğunu birkaç bin kelimelik bir metin parçasında geçen anlam ögeleri için sadece kelime kök ve kökenlerini, görev ögeleri için de ek ve edatları sayarak görebiliriz.

Dil ögelerinin taşıdıkları bilgi yükleri, kendilerini oluşturan fonetik ve grafik işaretlere dilin öngördüğü ölçüye göre bölüştürülmüştür. Bu bakımdan, bir dil ögesini oluşturan ses ve harf sayısı arttıkça her

ses vy harf üzerine düşen bilgi yükü; yine bir anlam ögesini oluşturan anlam ve görev ögelerinin sayısı arttıkça anlam ve görev ögeleri üzerine düşen bilgi yükü azalır.

Her dilde büyük bir çeşitlilik gösteren ve anlam ögelerinin çekirdeğini oluşturan **kök** vy **köken** –alınma ögeler kök sayılır– durumundaki anlam ögelerini kuran ses vy harfler oldukça büyük bilgi yükü taşıırken, sayıları görece çok sınırlı olan **ek** vy **edat** durumundaki görev ögelerini kuran ses vy harflere düşen bilgi yükünün çok daha az olacağı kolayca anlaşılır.

Genelde, Türkçe'nin, morfo–sentaktik yapısında, öne getirilen görev ögesi tanımaması, ses vy harfleri üzerinde büyük bilgi yükü taşıyan kök vy kökenlerin kelime başlarında bulunmasını sağlamıştır. Özellikle bu kök ve kökenler üzerine getirilen eklerin, üzerlerinde bilgi yükü az olan sesleri, kendilerini oluşturan birçok ayrııcı özelliklerini serbest bırakırlar. Bu serbest bırakılan ayrııcı özellikler, dilini kullanırken insanı baskısı altında tutan –"**mümkün olduğu kadar az enerji ve madde kullanarak, mümkün olduğunca çabuk, mümkün olduğu kadar çok ve eksiksiz mesaj kodlayıp iletmek, bütün doğal ve yapay dillerin eğilimidir.**" şeklinde tarif edeceğimiz– **kolaylık yasası** gereğince, ekün üzerine geldiği kök, köken vy gövde halindeki anlam ögelerinin özellikle kendilerine yakın ve kendilerinininkinden daha çok bilgi yükü taşıyan seslerinin, baskın ses özelliklerini alma eğilimine girerler.

Ayrıca, eklemeye kelime boyu uzadıkça kelimeyi meydana getiren ses sayısı artar ve ekleri meydana getiren sesler üzerindeki bilgi yükü de gittikçe azalır. Daha ileri durumlarda vurgularını yitiren orta hecelerin geniş vokalleri daralır, dar vokalleri düşer, konsonlar heceleri içinde buldukları vokallerle benzeşerek ötümlüleşir, sızıcılaşır, gide-rek onlarla kaynaşır (bk. **Seslerin Açıklık (aperture) Sırasına Göre Tasnifi** Tabiosu). Böylece Türkçe'nin gerek söylenişinde gerek yazımında anlamla ilgisi olmayan yani bilgi yükü taşımayan kurallı durumlar (Örn.: Ses uyumları) ortaya çıkar.

Türkçe, genelde yükselen hece tipini sever. Vokaller hecelerin doruklarını oluşturur ve anlam engeli olmadığı sürece konsonları

kendlerine doğru çekmeye çalışırlar. Bir konson akıcılaştıkça, ötümlü-
leştikçe, sızıcılaştıkça vokallere yaklaşır. Kelime sonlarındaki vokaller,
her hangi bir şekilde bilgi yüklerini yitirince, konsonlarını kendileri-
ninkinden önce gelen hecenin vokaline bırakıp düşerler. Bu kelimelere
/ø/ konsonla başlayan öğeler ulandığında, bu konsonlar ulanan öğenin
ilk hecesinin vokaline uyarlar (Örn.: |.gö.rü.şø. |+|.øe. | ⇒
|.gö.rü.şe. | (= bir görüşe göre ...)). Görülüyor ki, kullanılmakta olan
dil, kendisine yön veren temel kurallardan ayrılmaksızın büyük bir ha-
reket içerisindedir. Bu hareketin hızını, fonetik anlayıştan
kaynaklanan ancak zaman içinde kalıplaşan yazım anlayışı kesebilir.
Bir ağzın yazı dili olma şansı, onu gelişmesinin herhangi bir
noktasında yakalar. Örneğin, Türkiye Türkçesi ile aynı gelişme çizgisini
izleyen Azerbaycan Türkçesi, daha geç bir davrede yazı dili olmaya
başlamıştır. Bu yüzden bir kısmı yazıya da geçen ötümlü ve sızıcı
konsonlar bakımından Türkiye Türkçesi'ne göre daha zengindir. Yine,
yükselen hece yapısına yakınlığı dolayısıyla konsonla biten heceler,
konsonla başlayan hecelerle karşılaştıklarında karşılaşılan hecelerden
ilkinin sonundaki konsonun ikinci hecenin başındaki konsona göre
açıklığının büyük olması tercih sebebidir. Bu durum genelde hece
sonlarına akıcı ve sızıcı konsonları davet ederken hece başlarını
nisbeten katı ve patlayıcı konsonlara bırakır. Bazen uygun yapıya
ulaşmak için konsonlar arasında **göçüşme** (*metathese*) gerekebilir
(Örn.: |.to.pø.ra.qø. | > |.to.rø.pa.şø. | (= toprak)).

Türkçe'nin diğer bir özelliği de, konsonlara vokallere göre daha
çok bilgi yükleme eğiliminde olmasıdır. Bu yüzden, giderek, fonolojisi-
nin imkanları ölçüsünde konson sayısını arttırmaktadır. Eski yazımla-
rında da, Türkçe, çok kere vokalleri göstermediği halde konsonları
mutlaka göstermiştir. Bu da gösteriyor ki, konuyu fonolojik açıdan ele
aldığımızda sanki, konsonlar anlam; vokaller, görev öğeleri gibi dav-
ranmaktadırlar. Türkçe'de bilgi yükleri azalan konsonların vokallere
yaklaşmasının, onlarla benzeşmesinin, hatta giderek onların varlığında
erimesinin nedeni de budur (Örn.: tat-ıg+lıg > tat-ıg+lıg > tat-
ıø+lıø > tat-øø+lıø > dat-øø+lıø (= tatlı)).

Bütün bu ses olayları, kullanılan seslerin ayırıcı ses özellikle-
rine anlam yükü taşıma bakımından tanınmış bir öncelik sırasına bağlı
olarak gelişir. Türkçe için ayırıcı ses özelliklerinin başında **vokal** vy

konson olma özelliği gelir. Her vokal kendisinden önce gelen konsonu mutlaka kendi hecesi içine alır; hiçbir vokal konson ve hiçbir konson vokal görevi yüklenemez. Konsonlara ve vokallere ait ikinci ses özelliği bunların **işaretli** vy **işaretsiz** olmalarıdır. Bir vokal vy konsonun işaretsiz olabilmesi, taşıdığı anlam yükünün önemsizlenecek kadar az olmasıyla mümkündür.

Bundan sonra sırasıyla, konsonlar için,

- 1° **önlü₁** (çift dudak ⇔ dış eti) vy **artlı₁** (ön damak ⇔ gırtlak);
- 2° **önlü₂** (çift dudak ⇔ dış-dudak ; ön damak ⇔ orta damak) vy **artlı₂** (dış ⇔ dış eti ; art damak ⇔ gırtlak);
- 3° **önlü₃** (çift dudak, dış, ön damak, art damak) vy **artlı₃** (dış-du-dak, dış eti, orta damak, gırtlak);
- 4° **katı** vy **akıcı**;
- 5° **patlayıcı** vy **sızıcı**;
- 6° **ötümlü** vy **ötümsüz**;
- 7° **genizli** vy **agızlı**;

vokaller içinse,

- 1° **kalın** (artlı) vy **ince** (önlü);
- 2° **düz** (dudaksız) vy **yuvarlak** (dudaklı);
- 3° **geniş** (açık) vy **dar** (kapalı);
- 4° **normal** vy **uzun**;
- 5° **vurgulu** vy **vurgusuz**

olmaları gittikçe daha az bilgi yükü taşıyan ayırıcı ses özellikleridir.

Bu öncelik sırasına göre, Türkçe, bilinen tarihten itibaren;

- 1) Kelime vurgusuna pek önem vermemiş;
- 2) Ötümlü konsonlar bakımından zenginleştikçe uzun vokallerini normalleştirmeye yönelmiş (Örn.: âç-ig > ac-ıθ (= acı) / aç-ig > aç+ıθ (= aç); öt > od (= ateş) / ot > ot (= bitki); ât+ı > ad+ı (isim, adı) / at+ı > at+ı (beygiri, atı));
- 3) Vurgusuz orta hecelerin geniş vokallerini daraltmış, dar vokallerini düşürmüştür (Örn.: ol-acaq > ol-ıcaq > ol-θcaq (= olacak));

- 4) Eklerin vokallerini üzerlerine geldikleri kelimelerin vokalleriyle önce **kalınlık-inceciklik**, sonra **düzlük-yuvarlaklık** ve daha sonra da seyrek de olsa **darlık-genişlik** bakımından benzeştirerek çeşitli vokal uyumları geliştirmiş (Örn.: udu-miş > uyu-muş (= uyumuş));
- 5) İki vokal arasında kalan konsonları ötümlüleştirme ve sızıcılaştırma, hatta akıcılaştırma yolunda adımlar atmış (Örn.: aq+ar- > aġ+ar- (= aġar-, beyazlaş-));
- 6) Kelime ve hece sonlarındaki konsonların zamanla varsa sızıcı ve akıcılarını tercih etmiş (Örn.: taġ > daġ (= daġ));
- 7) Hatta uygun düştükçe karşılaşan konsonlardan sızıcı, özellikle akıcı olanlarını patlayıcı ve katı konsonlardan önce getirmek için göçüşmelere yer vermiştir (Örn.: yalpırġaq > yapraq > yarpax (= yaprak)).

SESLERİN AÇIKLIK (APERTURE) SIRASINA GÖRE TASNİFİ									
	5	4	3	2	1	2	3	4	5
+4	∅ _v								
+3			a						
+2				è e é					o ö
+1			ı		ì i í				u ü
0	∅ _{k/v}								
-1		ħ	h			y			w
-2						l r			
-3			ñ ñ			n			m
-4			ġ ġ	j			z	v	
-5					c				
-6			x	x	ş ç		s	f	
-7	‘	ġ	ġ	g			d		b
-8	’		q	k			t		p
-9	∅ _x								

Kaynakça:

- ABRAMSON, Norman.** Information Theory and Coding, Mc Graw-Hill, New York, 1963
- BANGUOĞLU, Tahsin.** Türkçe'nin Grameri, İstanbul, 1974
- ERGİN, Muharrem.** Türk Dil Bilgisi, İstanbul 1962
- GEMALMAZ, Efrasiyap.** "Türkçe'nin Fonemler düzeni ve Bu Fonemler Düzeninin İşleyişi", Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi, 12. sayı, Ankara, 1980
- GEMALMAZ, Efrasiyap.** "Uyum ve Standart Türkiye Türkçesi'nde Uyumlar", II. Milletlerarası Türkoloji Kongresine Sunulmuş Tebliğ, Erzurum, 1976
- GEMALMAZ, Efrasiyap.** Standart Türkiye Türkçesi (STT) nin Formanlarının Enformatif Değerleri, Erzurum, 1982
- GEMALMAZ, Efrasiyap.** Çağdaş Azerî Türkçesi Metinleri Antolojisi, Erzurum, 1986
- MARTINET, André.** Éléments de Linguistique Générale, Armand Colin, Paris, 1970
- MOREAU, René.** Introduction à la Théorie des Langages, Hachette, Paris, 1975
- TROUBETZKOY, N. S.** Principes de Phonologie, trad. J. CANTINEAU, Klincksieck, Paris, 1970